

Тема 4. Основний зміст, форми і напрями методики навчання основ здоров'я в сучасній школі

Удосконалення навчально-виховної роботи з основ здоров'я в школі, підвищення ефективності навчання неможливе без навчального обладнання та засобів навчання. Кількість цього обладнання визначається «Типовим переліком навчального обладнання і навчально-наочних посібників для загальноосвітньої школи».

Знання з основ здоров'я, які учні здобудуть у школі, повинні формуватися на основі безпосереднього чуттєвого сприйняття об'єктів у всіх формах навчально-виховної роботи.

Під час вивчення різних розділів основ здоров'я засоби наочності полегшують сприйняття навчального і сприяють закріпленню вивченого матеріалу. Специфічність розділів шкільного курсу основ здоров'я вимагає диференційного підходу до вибору і методики використання засобів наочності у навчальному процесі.

Всі засоби наочності можна поділити на дві великі групи: натуральні і образотворчі.

До *натуральних* належать живі об'єкти (кімнатні рослини і тварини акваріума), неживі об'єкти (гербарний матеріал, колекції рослин і тварин, мікропрепарати, скелети).

До *образотворчих* належать об'ємні і площинні засоби наочності, моделі, муляжі, таблиці, карти, портрети, діаграми, дидактичні матеріали, схеми, фотознімки, аудіовізуальні засоби навчання (діапозитиви, матеріали для проєкції, транспаранти, діафільми, кінофрагменти, кінофільми тощо). Серед них розрізняють статичні та динамічні, кожен з них має свої особливості.

Засоби наочності під час викладання та їхнє значення. Усі знання учні здобувають із довкілля за допомогою відчуття і сприйняття, що також дає можливість розвивати логічне мислення.

Наочність у шкільному курсі основ здоров'я є основним і загальним принципом навчання. Під наочністю слід розуміти використання у навчальному процесі валеологічних об'єктів, явищ і процесів або їхніх зображень.

Про значення засобів наочності та їхню роль у розвитку пізнавального інтересу, активності й самостійності учнів йдеться у багатьох підручниках і навчально-методичних посібниках з дидактики і методики викладання (Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський, П. Ф. Лесгафт, Л. В. Занков, М. М. Скаткін, С. О. Павлович, М. М. Верзілін та ін.).

Відомий класичний вислів Я. А. Коменського до нині лишається неперевершеним за конкретністю його визначення — це золоте правило. Він писав, що все, що тільки можна, потрібно давати для сприйняття почуттям, а саме: видиме — для сприйняття зором, чутне — слухом, запах — нюхом, що має смаку — смаком, відчутне на дотик — дотиком.

Якщо ж які-небудь предмети відразу можна сприйняти декількома почуттями, нехай вони декількома почуттями і подаються.

Аналізуючи роль наочного викладання, Я. А. Коменський зазначав, що початок пізнання впливає з відчуття, і в розумі людини немає нічого, чого раніше не було б у відчутті, що істина і точність знання залежать також від показників відчуття, що відчуття є найнадійнішим провідником пам'яті.

Я. А. Коменський у «Великій дидактиці» розробив правила — способи використання дидактик. У них зазначалось, що за умови необхідності розглянути що-небудь як слід, цей предмет потрібно: 1) покласти перед очима; 2) не дуже далеко, але на належній відстані; 3) обов'язково не з боку, а прямо перед очима; 4) і не таким чином, щоб чільна сторона предмета була перевернута набік, а прямо супроти; 5) щоб погляд охопив спочатку весь предмет; 6) потім розглянути його окремо по частинах; 7) і при тому послідовно з початку до кінця; 8) зупиняючись на кожній частині доти, доки все не буде зрозумілим у всіх своїх відмінностях.

Далі Я. А. Коменський писав, що маса предметів пригнічує учня, в їхня різноманітність збиває його з пантелику, якщо не вжити заходів проти цього: в першому випадку необхідна упорядкованість, так, щоб одне йшло за другим, у другому — уважне спостереження відмінностей такий чином, щоб було зрозуміло, чим одна річ відрізняється від другої.

Проведені численні педагогічні дослідження і досвід творчо працюючих учителів показали, що якість засвоєння знань залежить, насамперед, від того, скільки органів чуттів приймають участь у сприйнятті, відтворенні й осмисленні об'єктів, процесів та явищ, що вивчаються. Таким чином, навіть на сучасному рівні розвитку школи золоте правило не втратило свого значення.

Згодом відомий російський педагог К. Д. Ушинський, розвиваючи теорію наочності дав характеристику її значення у засвоєнні знань учнями. У своїх наукових працях він зазначав: якщо навчити дитину якихось п'яти невідомих їй слів, то вона тривалий час марно намагатиметься запам'ятати їх; але якщо пов'язати з малюнками двадцяти таких слів, то дитина засвоїть їх дуже швидко.

Указуючи на необхідність використання наочних засобів навчання, К. Д. Ушинський писав, що тільки наочність привчає знаходити зв'язки між словом і предметом (річчю), що наочні засоби навчання забезпечують взаємозв'язок між словом і сприйняттям, на основі чого, формується уявлення про форму, колір, розміри предмета тощо.

Наочні засоби навчання впливають на всі органи чуття, на основі чого, утворюються образи, символи, а в поєднанні зі словом наочні засоби відкладаються у пам'яті та відбиваються потім словом. Із розвитком школи розвивались і вдосконалювались наочні засоби навчання.

«Основи здоров'я» як шкільний предмет має невичерпні можливості використання цих засобів у різних видах навчально-виховного процесу, різноманітні форми і методи їх застосування.

На основі досліджень, проведених відомими методистами В. Ф. Шалаєвим, М. М. Верзіліним та іншими встановлено, що забезпечити сприйняття засобів навчання можна шляхом різноманітних

методів, методичних заходів і організаційних форм навчання. Тому використання засобів наочності вимагає науково-обґрунтованого вибору і поєднання форм, методів і прийомів, тільки тоді можна отримати найбільш ефективні результати.

Живе спостереження — чуттєве сприйняття предметів і явищ природи — спричинює утворення певних уявлень. Абстрактне мислення — аналіз і синтез явищ, що спостерігаються, індукція і дедукція та інші форми висновків, порівняння і класифікації — спричинюють формування наукових понять.

Практика — участь дітей у безпосередньому вивченні природи, застосуванні закономірностей природи в житті; це шлях до формування матеріалістичних переконань. Практика — критерій істинності знань. У психології та в методиці навчання біології встановлено, що певне знання можна здобути не тільки у формі чуттєвого сприйняття, але й більш складним шляхом уявної конкретності. Цю проблему співвідношення конкретного та абстрактного ще не повністю розроблено, тому потрібно проводити подальшу дослідницьку роботу. Наочність дає учням переконання в істинності того, що спостерігається. Тому сприйняття повинне проходити за активного мислення, коли конкретне і абстрактне взаємодіють, сприймаються як єдине ціле.

Послідовність використання засобів наочності у початковій ланці завжди здійснюється предметно-індуктивним шляхом. У старших класах — інакше: спочатку обґрунтовується історичний підхід, формується проблема, історія її вирішення у науці, сучасний стан, а потім — підготовка відповідної наочності для проведення лабораторних і практичних робіт. Також слід враховувати, що засоби наочності застосовуються у навчальному процесі двічі: як ілюстрації до пояснення і як спосіб (метод), який підтверджує (доказує) наукові відкриття. Такий шлях використання цих засобів сприяє активному і свідомому засвоєнню знань, розвиває логічне мислення.

Фізіологічні механізми засвоєння знань і роль у цьому процесі наочних засобів навчання з високою вірогідністю викладено в працях І. П. Павлова.

Нові знання здобуваються шляхом утворення довгого ланцюга тимчасових зв'язків (умовних рефлексів). У психології це називається асоціаціями. І. П. Павлов писав, що зовнішні предмети на початку процесу сприйняття являють собою асоціацію у вигляді окремих елементарних фактів, а потім послідовно утворюється ланцюг асоціацій. Отже, всяка перша асоціація є початок мислення. Тимчасовий перший зв'язок є найуніверсальнішим фізіологічним явищем у тваринному світі і в нас самих. Разом з тим воно є і психічним — таким, що психологи називають асоціацією (враження від букв, слів, думок).

Засвоєння нових знань — це не що інше, як утворення умовних рефлексів, рефлексів на дещо нове. Така реакція, зазначав І. П. Павлов, розвиває, любов до знання, а це є важливою педагогічною умовою в оволодінні новими знаннями.

Нервова система дітей дістає із зовнішнього середовища різноманітні подразники — сигнали. Сигнали — це умова для утворення тимчасових зв'язків, або умовних рефлексів. Згідно з ученням І. П. Павлова, людина

завдяки першій сигнальній системі дістає інформацію із зовнішнього середовища.

Друга сигнальна система є характерною тільки для людини — це мова. Вона дозволяє аналізувати і відтворювати інформацію за допомогою слів. І. П. Павлов писав, що слово для людини є таким же реальним умовним подразником і таким же багатоохоплюючим, як ніякий інший. Він не йде ні в які кількісні порівняння з умовними подразниками тварин.

Навчання повинне будуватись у взаємодії першої та другої сигнальних систем. У світлі вчення І. П. Павлова про пізнання природи особливого значення набуває наочність.

Застосування наочності в процесі викладання основ здоров'я слід розуміти так, що у засвоєнні знань мусять брати участь якомога більше органів чуттів. К. Д. Ушинський у своїй роботі «Людина як предмет виховання» писав, що чим більше органів чуттів бере участь у прийнятті якого-небудь враження або групи вражень, тим міцніше засвоюються вони нашою пам'яттю, тобто зберігаються нею краще, а потім пригадуються. Щоб дитина що-небудь міцно засвоїла, потрібно примусити брати участь у цьому засвоєнні якомога більшу кількість нервів.

Сприйняття — дуже складний психологічний процес. Він полягає у відображенні предметів і явищ дійсності в сукупності їхніх властивостей і частин. Сприйняття покладено в основу уявлень про окремі предмети, явища. Пізнання через органи чуттів спричиняє придбання окремих елементів знань про довкілля, де виявляються загальні властивості та ознаки предметів, їхні особливості, розкриваються внутрішні зв'язки — здійснюється логічний перехід від сприйняття до поняття, розкриваються закономірності, створюються теорії. Правильність пізнання закономірності, побудови теорії, поняття перевіряються практикою, яка підтверджує або спростовує їх. Практика є джерелом пізнання і критерієм його істинності.

Під час використання засобів наочності в процесі викладання «Основ здоров'я», враховуючи їхню різноманітність, важливо дотримуватись послідовності у вивченні цього предмета. Найчастіше на початку занять учням пропонуються для спостереження декілька однорідних об'єктів або явищ, у яких потрібно встановити стійкі зовнішні ознаки. Внаслідок порівняння (первинного синтезу) складаються уявлення. Потім, продовжуючи вивчення, виділяють істотні ознаки об'єктів або явищ (аналіз і синтез). Це і є формування емпіричних знань нових фактів, установлення нових зв'язків і відносин між даними поняттями, практики і застосування знань у навчальній і трудовій діяльності.

Вивчення об'єктів природи найчастіше починається зі сприйняття: спостереження і розпізнавання, вправ, які уточнюють сприйняття за допомогою точного образного слова вчителя. Під час формування уявлень слід використовувати наочність з метою порівняння і виділення загальних ознак, а потім вправи з розпізнавання і розрізнення. І надалі під час формування понять на першому місці може бути слово вчителя, вирішення проблем, що виникли або були висунуті. Послідовність засвоєння знань може бути такою: постановка проблеми; застосування засобів наочності з метою набуття навичок з їхнього визначення,

порівняння і класифікації; питання для узагальнення; формування вмінь і навичок; виконання творчих завдань з узагальнення і систематизації вивчених об'єктів, явищ або процесів.

Основне призначені засобів наочності під час вивчення об'єктів живої природи або їх зображень — це розвиток самостійності та активності учнів, формування загально-навчальних прийомів, застосування знань і, нарешті, — глибоке і міцне засвоєння їх. Тому застосування засобів наочності важливе не тільки на уроках з основ здоров'я, а й у процесі виконання учнями різноманітних позаурочних завдань, у роботі гуртків, під час проведення екскурсій, виконання практичних робіт на навчально-дослідній ділянці тощо.

Різні форми роботи дозволяють використовувати всі можливі методи та прийоми: Починаючи зі сприйняття окремих частин і об'єктів, явищ або процесів учні мають дійти до цілісного сприйняття поняття здоров'я, розуміння його цінності та практичного значення. На основі цього формуються естетичні почуття, виховується турбота про людину, її здоров'я, свідоме ставлення до власного здоров'я.

Під час спостережень, як короточасних, так і тривалих, що проводяться у позаурочний час, учні виявляють ознаки і особливості об'єктів і процесів. Спостерігаючи, школярі дістають більш точні уявлення порівняно з початковим сприйняттям. Вони ведуть щоденник, в якому фіксують отримані зміни у вигляді тексту, малюнків, фотографій тощо.

Після спостережень підбиваються підсумки, в яких потрібно узагальнити знання, здобуті в навчальному процесі і в позаурочний час, сформулювати розуміння різноманітності об'єктів, взаємозв'язків їхньої будови і функцій, які вони виконують.

Велика кількість засобів наочності вимагає від учителя відповідних професійних умінь у їх застосуванні у навчальному процесі. Відомо, що перш за все всі види наочності сприймаються за допомогою зорового аналізатора, тому на першому етапі важливо підкреслити розміри, забарвлення, форму об'єкта, що вивчається, вказати на особливості його зовнішніх ознак. Під час застосування образотворчих засобів наочності слід звернути увагу на їхні розміри (збільшено або зменшено порівняно з натуральними). Це характерно для вивчення як зовнішньої, так і внутрішньої будови біологічних об'єктів.

Учителю-початківцю слід дотримуватися таких вимог щодо використання засобів наочності:

- 1) Під час вивчення об'єкта потрібно зосередити на ньому увагу учнів, потім зробити паузу і домогтися засвоєння всіх його деталей.
- 2) Демонструючи дрібні об'єкти, треба пронести їх між рядами і звернути увагу на найхарактерніші ознаки. Для їх розглядання можна також проводити групове вивчення, що дозволяє розпізнавати об'єкти на близькій відстані (групи можуть складатися з 4-6 учнів залежно від кількості об'єктів).
- 3) Під час вивчення будь-якого об'єкта необхідно звертати увагу на головні (істотні) його частини. На основі цілісного сприйняття об'єкта і його найважливіших частин продовжується розпізнавання інших об'єктів та порівняння їх з попередніми об'єктами. Після цього виділяються їхні

загальні та відмінні ознаки.

4) Вивчаючи ознаки у процесі виконання лабораторних і самостійних робіт, важливо визначити, як організаційно буде проводитись робота: індивідуально, групами чи фронтально. Тоді основною методичною вимогою буде попередня підготовка учнів для вивчення засобів навчання. До них належать такі прийоми, як підготовка інструкції або завдання для його вивчення учнями, прикріплення об'єкта на демонстраційному столі вчителя, на дошці, монтування об'єктів на спеціальних планшетах, у папках для вивчення їх на столах учнів тощо.

Образотворчі засоби наочності можуть бути успішно засвоєні учнями тільки в тому разі, якщо вчитель науково обґрунтовує послідовність їхнього вивчення. Треба визначити: коли на уроці будуть використані засоби наочності, які дидактичні завдання у першу чергу слід розв'язати. Найкраще на уроках біології образотворчу наочність застосовувати в поєднанні з натуральною.

Майбутньому вчителю необхідно оволодіти такими прийомами роботи з наочністю:

- розробляти завдання, які б збагачували учнів новими уявленнями, а також вдосконалення наявних раніш уявлень;
- організовувати різні види спостережень, розробляти завдання для короточасних та тривалих спостережень, зміст щоденника спостережень, відбирати об'єкти для спостережень;
- розробляти завдання для узагальнення знань і порівняння та виділення суттєвих ознак, встановлювати зв'язки між предметами та явищами природи, на основі яких робити висновки;
- розробляти завдання, які сприяють формуванню в учнів міцних знань;
- розробляти завдання, які спонукають учнів до навчання, сприяють підвищенню, інтересу до навчання, формування бажання краще зрозуміти побачене, що розвиває пізнавальні здібності учнів;
- відбирати засоби наочності, які сприяють розвитку логічного мислення.

Шкільний *експеримент* є важливим засобом наочності у розвитку творчих здібностей школярів та дає можливість здійснювати проблемне навчання.

Засоби наочності є найважливішою складовою частиною матеріальної бази. Наявність необхідних живих об'єктів та інших натуральних і образотворчих засобів наочності дозволяє урізноманітнити форми і методи навчальної роботи, залучити учнів до виконання різних самостійних і практичних завдань, пов'язаних із проведенням спостережень, до постановки і проведення дослідів як на уроці, так і в позаурочний і позакласний час.

При проведенні уроків та при здійсненні самостійної роботи використовують робочі зошити.

Робочі зошити — набір завдань для організації самостійної роботи школярів, який складено згідно з чинною шкільною програмою. Він

охоплює відповідний шкільний курс або його розділ.

Робочі зошити використовувались ще у школах дореволюційної Росії. Ніші, рекомендується вести зошити для практичних робіт та спостережень у позаурочний час. Крім зошитів, повинні бути папки із завданням для самостійної роботи за програмою до кожного розділу курсу основ здоров'я.

У кабінеті також мають бути зосереджені завдання для гуртових занять.

Навчально-методичний комплекс включає перспективні плани, в яких зазначаються форми і методи перевірки і контролю знань, а також перелік засобів наочності, матеріали поточної інформації, каталог на літературу, таблиці, схеми, моделі і т. п. за відповідним шифром. НМК також включають каталог фільмів і діафільмів, слайдів і анотацій на них. Для кожного засобу наочності визначається свій шифр.

Наприклад, 1 — номер засобу наочності, 2 — полиці або шафи, гербарій — 1/2, скелети — 3/2, аплікації — 7/3 тощо.

НМК містить також усю необхідну літературу: підручники, хрестоматії, книги для читання, довідники, словники; навчальні посібники для учнів, книги для позакласного читання; книги для вчителя; програми, шкільні підручники, методики, методичні посібники. З'ясуйте, які з них позначено грифом «Бібліотека вчителя».